

DOI: <https://doi.org/10.54937/dspt.2022.22.3.15-25>

Human Action in the Space of Action Art

Menschliches Handeln im Raum der Aktionskunst

Akčnosť človeka v priestore akčného umenia

Stanislav Benčíč, Barbora Kováčová

Abstract

The paper provides an insight into the existence of people in the space of action art during their journey through life. Based on research conducted in 2019-2021, the authors present a characterization of the different periods of development with the addition of specific potentials for the application of action art. Namely, those are documented by the chosen conceptual maps that are presented for the selected developmental periods as part of the action research. The presented findings can be considered as unique in our conditions, as they go beyond the knowledge of action art in the space of art and move them to the educational environment with possible use within therapeutic-formative processes.

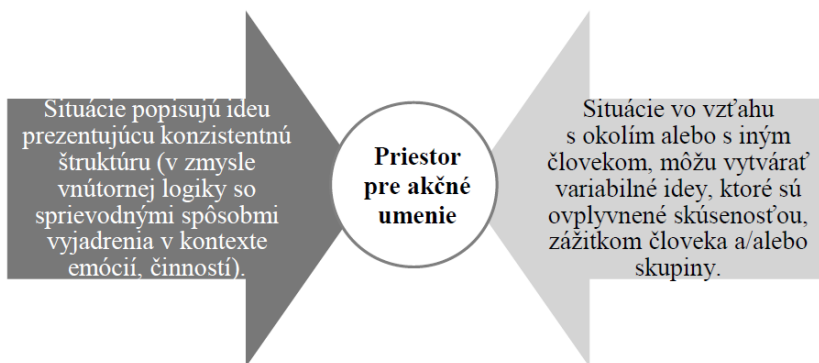
Keywords: Action art. Research. Journey through life.

Priestor akčného umenia

Heilig, Cole & Aguilar (2010) tvrdia, že umenie je tým, ktoré umožňuje každému (autorovi či divákovi) rozvíjať seba-vyjadrenie, tvorivosť a schopnosti empatie. Samotný vstup aktéra do umeleckého procesu, ktorý Eisner (2002) popisuje ako zapojenie sa do umenia, posilňuje kognitívne schopnosti, ktoré vo vzájomnej súčinnosti stimulujú kritické myslenie a výsledky v prostredí školy (napomáhajú učeniu a dosiahnutie úspechov v škole, v práci, v živote). Aj z toho dôvodu je nevyhnutné nazerať na akčné umenie ako proces, ktorý môže človeka (v pozícii aktéra alebo diváka) prekvapiť tým, že nepotvrdí očakávania všetkých zúčastnených a zároveň nebude vyžadovať novú štruktúru v súvislosti s tvorbou, či (seba)vyjadrením sa. Pri samotnom sprevádzaní aktéra v akčnom umení a jeho následnej tvorbe je potrebné zobrať do úvahy fakt, že ide o človeka, ktorý nesie v sebe ideu. Benčíč, Kováčová (2021) predstavujú človeka – aktéra, ktorý verbalizuje také myšlienky, ktoré majú hodnotu zlata (metaforicky), t. j. sú (alebo môžu byť) valorizované cez umelecké stvárnenie. V akčnom umení bola zafinancované pre každého aktéra triáda **telo, pohyb a priestor** (Kováčová, 2020; Kováčová

et al., 2019). Telo je vnímané ako samotný nástroj, ktorým človek komunikuje s danou situáciou v priestore akčného umenia. Ak operujeme s pojmom pohyb, máme na mysli pohyb, ktorý má aj vizuálny motív. Nakoľko akčné umenie možno primárne považovať za vizuálne umenie, v ktorom sa využíva na vytvorenie/dotvorenie dojmu akcie v priestore bežných prvkov. Pohyb môže byť súčasťou jednej položky v rámci kompozície alebo sa dotýka celej kompozície. S akýmkoľvek pohybom priestor (o)žije. Zároveň je potrebné upozorniť, že priestor je premenlivý a jedinečný (Kováčová, 2019; Kováčová, 2020). Pre človeka pohybujúceho sa v priestore umenia (tento priestor nemusí byť interiérom, dokonca je možné prikloniť sa aj k exteriéru, napr. chodník, záhrada, arborétum alebo amfiteáter) vznikajú **špecificky orientované situácie**, ktoré je vhodné využiť k akčnej tvorbe. Na dané situácie je možné nazerať z dvoch pohľadov, ktoré zároveň prezentujeme ako súčasť schematickeho spracovania (Schéma 1). Ide o dva aspekty, ktoré smerujú k stredovému bodu, k priestoru akčného umenia.

Schéma 1: Existencia človeka v priestore umenia

Zdroj: vlastné spracovanie

Ak popisujeme človeka v priestore akčného umenia, možno len konštatovať, že jeho akčnosť k tvorbe ako taká je ovplyvnená jeho individuálnymi schopnosťami, motiváciou k aktivite a celkovo aj účastníkmi, ktorí sú súčasťou tohto priestoru akcie. Samotné akčné umenie podľa Valachovej (2021) je jednou z abstraktných foriem, kde je (bola aj bude) zdôrazňovaná bezprostredná spolupráca a priamy kontakt aktéra s divákom/divákmi, a taktiež aj snaha o sebaujadrenie v súčinnosti s jeho individuálnymi schopnosťami. Primárne akčné umenie vychádza z akčnej maľby – nefiguratívnej dynamickej maľby, ktorá je výsostne expresívneho charakteru (Zentko, 2020; Valachová, 2021). Z daného vyplýva, že akčné umenie je významným počínom pre človeka počas jeho životnej cesty v rámci kreatívnej a akčnej tvorby a zároveň reprezentuje individuálnu alebo skupinovú tvorbu počas situačno-art-akčných modelov. Práve **vrodené tvorivé a inovačné kompetencie**, ako tvrdí Ruisel,

(2010) stanovujú kľúčovú vlastnosť ľudského myslenia. Sú aktivované alebo inhibované kultúrnymi premennými alebo sociálnym prostredím. Jednoznačne významnú úlohu v ich vývoji zohráva edukačný systém, rodina a širšie okolie.

V priestore akčného umenia sa účastníci stretávajú tvárou v tvár v určitom čase a po dobu samotnej akcie. Každý z účastníkov reaguje odlišným spôsobom na priestor, čím vzniká rôznorodosť akcie a reakcie. Činnosť aktéra v priestore vyžaduje určité priestorové skúsenosti súvisiace aj s vlastnosťami priestorových prvkov či objektov. Poznať význam použitia prvku/objektu v práve vytvorenom vizuálno-akčnom obraze je nanajvýš zaujímavé.

Existencia človeka v situačno-art-akčných modeloch počas života

Pre jasné vymedzenie je nevyhnutné konštatovať, že v prípade situačno-art-akčných modelov ide o krátkodobé/dlhodobé modely akčnej tvorby. Samotná idea k tvorbe je ovplyvnená situáciou, tzn. idea zo situácie vychádza a zároveň nie je stálou, môže sa metamorfovať. Zámerom každého situačno-art-akčného modelu je poukázať v akcii na existujúce možnosti a limity akčného umenia v jednotlivých obdobiach vývinu človeka s rozličným zdravotným znevýhodnením alebo aj bez zdravotného znevýhodnenia.

Procesuálna stránka situačno-art-akčného modelu je orientovaná na podporu človeka cez umelecké stvárnenie (bez toho, aby mal samotný aktér umelecké vzdelanie). Počas akčnej tvorby ide o prežívanie saturované aktuálnou alebo spomienkovou asociáciou, situáciou, či podnetom. Aktér, ktorý je súčasťou situačno-art-akčného modelu má tak priestor stelesniť svoje skúsenosti, názory. Samotná tvorba môže byť prekvapením aj pre samotného aktéra bez ohľadu na vek, či zdravotný stav. V súvislosti so situačno-art-akčnými modelmi akčná tvorba umožňuje priblížiť udalosť alebo príbeh, ktorý má predpokladaný začiatok a koniec, ale nemusí byť v celosti „vypovedaný.“ Vychádzajúc z potrieb každej cieľovej skupiny môžu byť situačno-art-akčné moduly zamerané na konštitučný, rekonštrukčný a emancipačný aspekt v súlade s umeleckým vyjadrením a stvárnením. Počas situačno-art-akčných modelov môže byť podporovaná: emocionalita (uvedomovať si, spracovávať a optimálne vyjadrovať vlastné emócie s využitím art), sebaobraz (rozvíjať sebaopoznanie, osobnú identitu a podporu vývinu reálneho a pozitívneho sebaobrazu) a identifikovanie, uvedomenie a využívanie protektívnych faktorov (podporovať vnútorné zdroje zvládania, rezilienciu, por. Kováčová et al., 2019; Biarincová, 2020).

Nevyhnutnou súčasťou situačno-art-akčným modulov je tvorivá expresia, ktorá vo všetkých svojich podobách núti svojho tvorca k určitej reflexii podstatných faktov, myšlienok, vnemov alebo pocitov. Valachová (2018) na margo výtvarnej expresie tvrdí, že prostredníctvom nej je možné človeka poznať, aj spoznávať. Priestor pre expresiu v rámci situačno-art-akčných modelov je teda priestorom aj pre hľadanie, vnútorné definovanie,

prehodnocovanie aktuálne realizovanej činnosti. Vďaka vlastnej expresii má človek možnosť stále viac chápať samého seba, prebudiť v sebe radosť z možnosti vlastnej kreativity, radosť zo seba-objavovania.

Životná cesta človeka

S myšlienkou životnej cesty sa stretávame u Bühlerovej et al. (1968) približne v 30. rokoch minulého storočia. Autorka vníma životnú cestu ako zvládanie vývinových úloh a prekonávanie vývinových kríz, ktoré je možné implikovať do jednotlivých vývinových období ako súčasť situačno-art-akčných modelov. Tvrdenie Nového (1989) o životnej ceste považujeme z nášho pohľadu za porovnateľné s procesuálnou stránkou akčného umenia. Autor opisuje životnú cestu ako trajektóriu človeka v jeho sociálno-historickom priestore a čase, v ktorom prebiehajú udalosti človeka v kontexte zmien v sociálnych rolách a individuálnych rolách. K jednotlivým kľúčovým charakteristikám životnej cesty patria aj sociálne trasy, vývinová trajektória, tranzície a bod obratu (bližšie Schéma 2).

Schéma 2: Životná cesta človeka

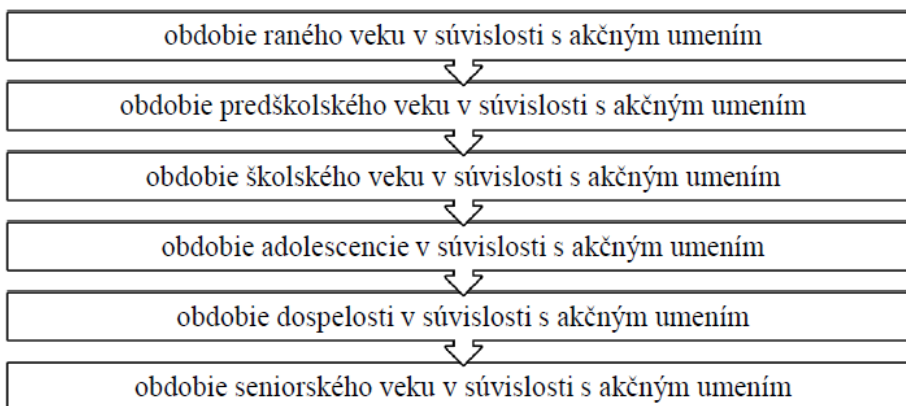
ŽIVOTNÁ CESTA ČLOVEKA			
Sociálne trasy (sú výberom možností, ktoré má človek, príp. skupina k dispozícii).	Vývinová trajektória (ide o poznanie a popis usporiadania potrieb, spoločenských rolí a skúseností vyplývajúcich z vývinového profilu aktéra).	Tranzície (ide o prechody, časovo kratšie obdobia súvisiace s významnými zmenami v živote človeka, za takéto je možné považovať aj situačno-art-akčné modely).	Bod obratu (stáva sa ním objektívna alebo subjektívna zmena v nasmerovaní životnej cesty, napr. podnietená aj konkrétnymi technikami v akčnej tvorbe).

Zdroj: preprac. Nový (1989) s doplnením Benčíč, Kováčová (2021)

Výsledkom životnej cesty sú praktické činnosti v daných objektívnych možnostiach, a to osobných, skupinových, spoločenských, prírodno-historických, tvoriace samostatnú dynamickú štruktúru a ďalšie aktivity orientované na zabezpečenie uspokojovania potrieb a požiadaviek v priebehu diskontinuálneho biografického času človeka (porov. Nový, 1989).

Uvádžame zobrazenie zachytávajúce životnú cestu človeka s prerozdelením na jednotlivé vývinové obdobia človeka počas života v kontexte akčnej tvorby (Schéma 3) a následne pre ilustráciu ich dopĺňame aj bližšou charakteristikou.

Schéma 3: Integrácia akčného umenia v celoživotnej ceste človeka

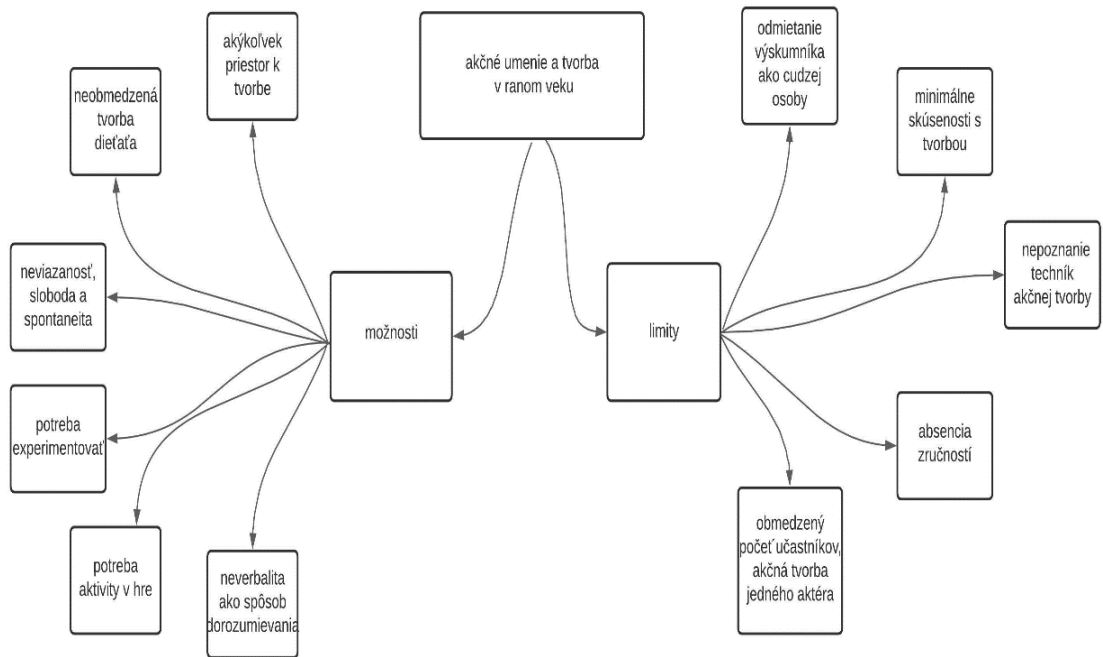

Zdroj: vlastné spracovanie

V období raného veku ide o rozvoj kreativity a samostatnej tvorivej práce, o rozvoj komunikačných schopností a emocionálnych zručností a citlivosti, o rozvoj vnímania a precítenia tela v pohybe, o prepojenie tela a mysle a o zvýraznenie pohybového prejavu. V súvislosti s akčným umením je možné integrovať využívanie body art (tvorba nohami, rukami, telom) a zároveň v tomto období možno rozvíjať akčnú tvorbu podporenú príbehom ako motiváciou k vytváraniu vlastného príbehu s pomerne zaujímavou gradáciou deja. Dieťa má tak možnosť výtvarný materiál striekať, liať, hádzať, rozotierať, stierať, približovať sa a vzdal'ovať sa od papiera, stojanu, plátna a pod. Na povrchu papiera tak vznikajú lineárne, najčastejšie symetrické tvary a vzory vytvárané obkresľovaním vlastného tela, resp. gestickým pohybom končatín. Línie tak najčastejšie vznikali množstvom opakovaných pohybov.

Na základe poznatkov z realizovaného výskumu (2019 – 2021) orientovaného na umenie odporúčame v období raného veku realizovať krátkodobé projekty so zapojením len jedného aktéra (tu je potrebná vyššia miera pozornosti pri realizácii s dieťaťom v tomto období aj vzhľadom na bezpečnosť pri experimentovaní). V procese tejto tvorby je zadávateľ (výskumník) limitovaný nielen potrebami, ktoré vyplývajú z vývinového obdobia, ale aj ťažkosťami aktéra-dieťaťa v ranom období (ktorá nemusí mať charakter len zdravotného znevýhodnenia, Benčíč, Kováčová, 2021).

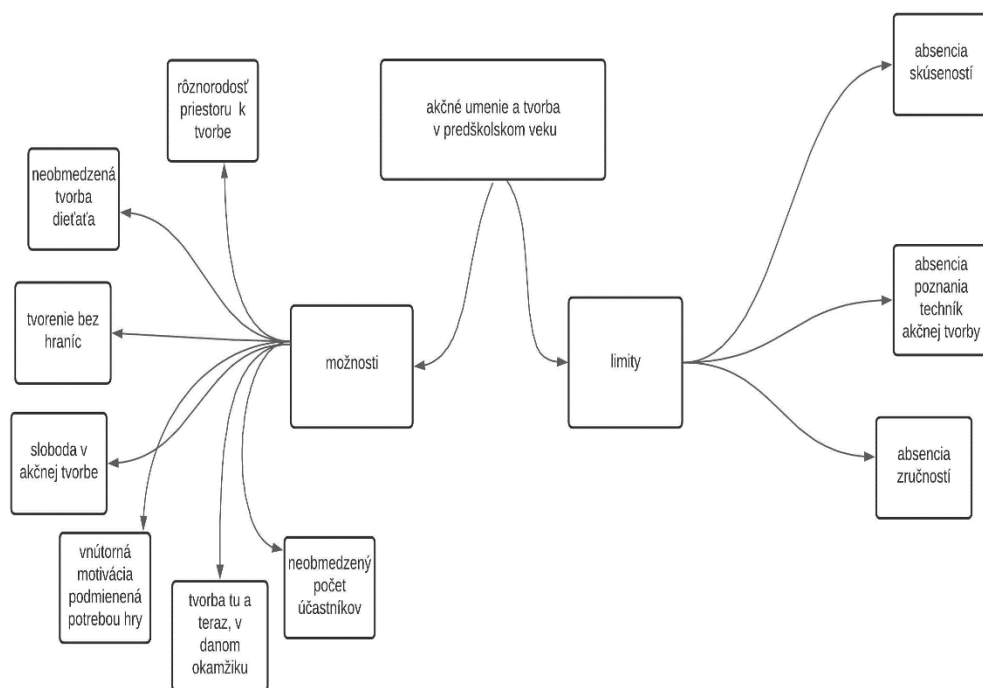
Schéma 4: Možnosti a limity aktéra v období raného veku vo vzťahu s realizovanou akčnou tvorbou

Zdroj: Benčíč, Kováčová (2021)

V období predškolského veku dieťa bezprostredne vyhľadáva a následne si osvojuje rôzne pohybové činnosti, či už základné a toto obdobie objavovania mu umožňuje experimentovať, tvoriť, byť akčným a zároveň autentickým. Práve táto skupina sa nebojí prejaviť sa a hrať sa v akcii, v ktorej dej posúva cez rozličné spôsoby vyjadrenia sa. Využívanie akčného umenia podporuje uvoľnenie, obrazotvornosť a rôzne asociácie, či symbolické vyjadrenie vnútorného prežívania a tvorivého spoznávania okolitého sveta. Zároveň akčné umenie sprostredkováva objavovanie nových spôsobov správania sa v interakcii s druhými, a taktiež podporuje neverbálne vyjadrovanie. Primárne sa v tomto období využíva body art, land art, akčná maľba.

Schéma 5: Možnosti a limity aktéra v období predškolského veku vo vzťahu s realizovanou akčnou tvorbou

Zdroj: Benčíč, Kováčová (2021)

V období školského veku ide o príbeh, ktorý je/(ne)musí byť štruktúrovaný, ale reálne prebieha a je rozväzovaný za aktívnej účasti všetkých zúčastnených. Dieťa v tomto období si ako tvorca vyberá to, čo zodpovedá jeho zámeru a snaží sa o primeranú formu vyjadrenia. Výber je podmienený jeho subjektívnym prehodnotením a následná expresia jeho kreatívnym (v prípade výtvarnej expresie i manuálnym) schopnostiam. Imagináciu žiakov v rámci konkrétneho situačno-art-akčného modelu je možné stimulovať tiež pomocou príbehov, narácií, ktoré si deti vytvoria za pomoci verbálnej expresie. K samotnej akčnej tvorbe môže byť využívaný fotoaparát, ktorý zaznamenáva riešenia situácie, ktorá bola objavená. Typickým v akčnej tvorbe v tomto vývinovom období je objavovanie (Valachová, 2021).

V období adolescencie je typický životný príbeh popísaný prostredníctvom akčného umenia (zo skupinových i individuálnych stretnutí), poukazuje na mnohé skutočnosti (dilemy) v období prežívania aktéra – adolescenta. Zároveň vo svojej akčnej tvorbe nachádza alternatívne materiály, ktorými substituujú témy, ako obavy a zlyhania v budúcnosti. Späť do minulosti sa z aktérov navracia málokto, skôr majú tendenciu chcieť vedieť viac

o svojich možnostiach, ktoré môžu využiť pre ich vlastné dobro a ďalší život, čomu im otvára cestu aj priestor akcie (bližšie Kováčová, Valachová. 2021).

V ceste človeka možno pokračovať **obdobím dospelosti**, kedy je akcia považovaná za zážitok, zážitok je skúsenosť, skúsenosť je poznanie. Pasívne poznanie nie je možné. Práve situácie, ktoré sú využívané v akčnom umení, vychádzajú zo životných udalostí a vytvára sa priestor pre analógiu s výtvarnými procesmi a umením vôbec, zo vzťahov a súvislostí medzi životom a umením. To, že účastníci zažívajú túto udalosť spolu, im umožňuje hovoriť o spoločne prežitom, nie sprostredkovanom. Námet má byť otvorený a má byť podnetom pre komunikáciu, akcia má byť príležitosťou pre spontánnu expresiu, má vytvárať možnosť sociálnej interakcie a má rozvíjať vzťah k výtvarným hodnotám a procesu akčnej tvorby.

Cestu človeka a jeho možnú tvorbu môžu ukončiť v **období seniorského veku**. Aj keby sa dalo povedať, že práve tvorba v tomto období by mohla byť zaujímavou, možno aj retrospektívnym náhľadom na situáciu ako takú s komparáciou súčasnej reality. Hudecová (2020) tvrdí, že pozitívnym prístupom k životu aj v období seniorského veku je model kreatívnej a aktívnej osoby, ktorá chce a využíva každý okamžik života k obnove síl a radosti. Takýto človek žije pre budúcnosť, získava čas nielen pre seba, ale aj pre druhých a pre všetkých. Pre niekoho to môže byť stretnutie s literatúrou, sú aj iné možnosti (divadlo, kino, návšteva galérií a pod.), čo sa v súčasnosti dá realizovať aj v online prostredí. Počas stretnutí s akčným umením je možné zamerať sa práve na absentujúci zmysel života alebo negatívne vyrovnávanie sa so zložitou situáciou. V súvislosti s akčným umením je nevyhnutné zohľadniť potrebu dotýkajúcu sa aktivity, ktorá je nevšednou a zároveň zohľadňovala zdravotný a psychický stav seniora. Práve aktérovi v tomto vývinovom období majú byť ponúkané (i poskytované) také možnosti pre hľadanie aktivity, pri ktorých sa bude cítiť užitočný a zároveň bude mať z toho aj dobrý pocit. Ide o aktivity, ktoré stlmujú subjektívne problémy a ťažkosti subjektívnej povahy a vytvárajú klímu s pozitívnym prežívaním. Sú zaujímavé a vzhľadom na prežívanie seniora jeho skúsenosti môže využiť (bližšie Hudecová, Kováčová, 2021).

Zdokumentovanie procesu akčnej tvorby človeka počas jeho životnej cesty, identifikovanie možností a limitov akčného umenia/art action v spojitosti s návrhmi a odporúčaniami pre ďalšie využitie je jedinečnou možnosťou ako verejne prezentovať akčného umenia/art action ako súčasť umeleckej podpory v rámci zvýšenia záujmu o umenie v živote človeka (Chanasová, 2019). Tvorca si v procese akčnej tvorby vyberá to, čo zodpovedá jeho zámeru a snaží sa o primeranú formu vyjadrenia (Kováčová, 2011). Výber je podmienený jeho subjektívnym prehodnotením a následná expresia jeho kreatívnym (v prípade výtvarnej expresie i manuálnym) schopnostiam.

Kvalitatívny výskum sprostredkovaný vizuálnou produkciou

Výskum orientovaný na akčné umenie možno charakterizovať ako súčasť kvalitatívneho výskumu (alebo zvažovať aj o tretej línii, tzn. kvalitatívny výskum sprostredkovaný vizuálnou produkciou). Leavy (2009) objasňuje integráciu akčného výskumu orientovaného na umenie tak, že zatiaľ čo kvalitatívne výskum je založený na verbálnom vyjadrení, umelecký výskum je popísaný obrazmi, zvukmi, dramatickým stvárnením a pod. Preto každé umelecké dielo môže zobrazovať vlastnú fiktívnu realitu v území, ktoré je najzrozumiteľnejším pre samotného tvorca. Dielo, najmä vizuálne, možno považovať za hmatateľný materiál, v ktorom je zachytená umelcova mapa z pohľadu jeho vnímania, reflexie, či autentického vyjadrenia sa. Aj z tohto dôvodu je významné uvedomiť si fakt, že každý akčný výskum orientovaný na umenie je špecifický pre jednotlivé prípady (prípadové štúdie, krátke kazuistiky, životné príbehy), pre dlhodobé výskumné zamerania, či terapeutické zhodnocovanie progresu v rámci terapie prostredníctvom umenia (širšie vnímanie arteterapie). Tento typ akčného výskumu orientovaného na umenie nadväzuje na tradície akčného výskumu, ktorý sa formuje ako súčasť kvalitatívneho výskumu.

V rámci sociálneho výskumu môže umelecky orientovaný výskum reprezentovať rozličné fenomény umenia (Barone & Eisner, 2012). Chilton a Leavy (2014) tvrdia, že počas výskumu v literárnom umení môže byť výskum orientovaný na skúmanie fikcie v rámci vybraných poviedok, noviel. Názory a postrehy, ktoré s nimi súvisia, sú zozbierané v rámci rozhovorov, osobných denníkov či textov (napr. aj textov na sociálnych sieťach), a zároveň tak prinášajú osobité údaje o skúmanom jave. Taktiež skúmanie v oblasti dramatického umenia je možné posudzovať v rámci umelecky orientovaného výskumu. Príkladom môže byť etno-divadlo, kde sú zhodnocované performatívne aspekty dramatickej prezentácie. V rámci vizuálneho umenia sú to analýzy konkrétnej formy, napr. fotografie, koláže, kresby, maľby, sochy, ktoré prinášajú rôznorodé informácie. Tie môžu byť súčasťou esejí, recenzií v časopisoch, alebo výstav, ktoré zhodnocujú odborníci v danej oblasti. Zber a následná analýza tohto typu údajov (do)týkajúca sa konkrétnej formy umenia poskytuje v rámci umelecky orientovaného výskumu rôznorodú škálu dát, ktoré môžu byť prospešnými k samotnému rozvoju skúmanej problematiky.

Chamberlain et al. (2018) tvrdia, že bez ohľadu na formu a prístup, ktorý je realizovaný v rámci výskumu založenom na zhodnocovaní konkrétnej formy umenia, kľúčovým argumentom pre jeho použitie, zostáva v kompetencii výskumníka. Ak výskumník doplní výskumné zisťovanie v rámci vybraného druhu umenia o kreatívne, projektívne alebo iné kvalitatívne metódy, zvyšuje šancu na skúmanie umenia aj iným spôsobom. Môže tak získať informácie, ktoré by inak mohli zostať ukryté, a zároveň vytvára priestor pre vhlád do emocionálnej, afektívnej a stelesnenej sféry umeleckého života relatívne iným spôsobom.

Záver

Každý človek v priebehu svojho života prechádza od narodenia až po svoju smrť rôznymi etapami života. Tie sú jednoznačne odlišné, ale zároveň sú pre jeho život nesmierne významné. Aj z toho dôvodu toto platí aj v kontexte akčného umenia v paralele so životnou cestou človeka. Aj jednotlivé možnosti uplatnenia art action sú pre to-ktoré vývinové štádium individuálne prehodnocované. Ako tvrdia Bühlerová et al (1968) celkovo môže ísť počas životnej cesty o uspokojovanie potrieb, udržiavanie kontinuity, či kreatívnu expanziu. Tým, že art action umožňuje nielen individuálnu, ale aj skupinovú formu, vytvárajú sa tak rôznorodé možnosti rozvíjania človeka po bio-psycho-socio-spirituálnej stránke. Zohľadnenie rastu a zrenia človeka sa môže odohrávať v priestore art action v závislosti od toho, čo je pre to-ktoré obdobie dominantné, a akými prostriedkami je to možné ovplyvniť.

Bibliografia

- BARONE, T.; EISNER, E. W. 2012. Arts based research. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, Inc. ISBN 978-1-4129-8247-4.
<https://doi.org/10.4135/9781452230627>
- BENČIČ, S., KOVÁČOVÁ, B. 2021. Životná cesta človeka sprostredkovaná akčným umením. Bratislava: Paneurópska vysoká škola. ISBN 978-80-89453-96-2.
- BIARINCOVÁ, P. 2020. Art action v tvorbe človeka počas životnej cesty. 1. vyd. Ružomberok: Verbum – vydavateľstvo KU. ISBN 978-80-561-0787-4.
- BÜHLER, C., BRIND, A., HORNER, A. 1968. Old age as a phase of human life. Human development, Vol. 11, No. 1, p. 53-63.
<https://doi.org/10.1159/000270595>
- EISNER, E. 2002. The arts and the creation of mind. New Haven, CT: Yale University Press.
- HEILIG, J. V., COLE, H., AGUILAR, A. 2010. From Dewey to No Child Left Behind: The evolution and devolution of public arts education. Arts Education Policy Review, 111(4), 136-145.
<https://doi.org/10.1080/10632913.2010.490776>
- HUDECOVÁ, A. 2020. Vplyv pandémie Covid-19 na osamelosť a duševné zdravie seniorov. In: MMK 2020. Hradec Králové: Akademické sdružení Magnanimitas. s. 550-558. ISBN 978-80-87952-33-7.
- HUDECOVÁ, A., KOVÁČOVÁ, B. 2021. Akčnosť vo vzdelávaní – výzva pre každého človeka 7. Ružomberok: Verbum – vydavateľstvo KU. ISBN 978-80-561-0926-7.
- CHAMBERLAIN, K., MCGUIGAN, K., ANTISS, D., MARSHALL, K. 2018. A change of view: arts-based research and psychology. Qualitative Research in Psychology, 15:2-3, 131-139.
<https://doi.org/10.1080/14780887.2018.1456590>

- CHANASOVÁ, Z. 2019. Variabilita action art v paralele s obdobím predškolského veku. In: MMK 2019. Hradec Králové: Akademické sdružení Magnanimitas. s. 938-943. ISBN 978-80-87952-31-3.
- CHILTON, G., LEAVY, P. 2014. Arts-Based Research Practice: Merging Social Research and the Creative Arts. In: Leavy, P. (Ed.). The Oxford Handbook of Qualitative Research. Oxford: Oxford University Press, pp. 403-422. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199811755.013.003>
- KOVÁČOVÁ, B. 2011. Umelecko-edukačné modely, podpora inklúzie v pozitívnom vnímaní znevýhodnených skupín v prostredí škôl. In: Inkluzívne trendy v hudobnej pedagogike – expresívno-terapeutické prístupy. Ružomberok: Katolícka univerzita. s. 1-11. ISBN 978-80-8082-491-4.
- KOVÁČOVÁ, B. 2019. In Medias Res: Action Art in Images. In: Horizonty umenia 6. Banská Bystrica: Akadémia umení. Fakulta múzických umení, 2019. s. 61. ISBN 978-80-8206-027-3.
- KOVÁČOVÁ, B. 2020. Priestor pre akčné umenie – akčné umenie v priestore. In: Pedagogica actualis XI. : spoločnosť a výchova. 1. vyd. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave. s. 217-224. ISBN 978-80-572-0045-1.
- KOVÁČOVÁ, B., HNATOVÁ, E., BARTKO, M. 2019. Akčné umenie v živote človeka. In: Expresívne terapie vo vedách o človeku 2019. Ružomberok: Verbum. s. 125-131. ISBN 978-80-561-0701-0.
- KOVÁČOVÁ, VALACHOVÁ. 2021. Akčnosť vo vzdelávaní – výzva pre každého človeka 5. Ružomberok: Verbum. ISBN 978-80-561-0924-3.
- LEAVY, P. 2009. Method meets art. Arts-based research practice. New York: Guilford Press.
- NOVÝ, L. 1989. Životní dráha jako sociologický problém. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně.
- RUISEL, I. 2010. Cesta ku kognitívnemu portrétu človeka. In: Ruisel, I., Prokopčáková, A. (Eds.). Kognitívny portrét človeka. Bratislava: Ústav experimentálnej psychológie SAV Bratislava. s. 11-32. ISBN 978-80-88910-29-9.
- VALACHOVÁ, D. 2018. Výtvarná expresia ako platforma poznania dieťaťa. In: Psychológia a patopsychológia dieťaťa. Bratislava: Výskumný ústav detskej psychológie a patopsychológie, 2018, Roč. 52, č. 2, s. 164-172. ISSN 0555-5574. <https://doi.org/10.2478/papd-2018-0015>
- VALACHOVÁ, D. 2021. Akčnosť vo vzdelávaní – výzva pre každého človeka 3. Ružomberok: Verbum – vydavateľstvo KÚ. ISBN 978-80-561-0922-9.
- ZENTKO, J. 2020. Olívia experimentuje. In: Predškolská výchova, Vol. LXXV., No. 2, p. 27. ISSN 0032-7220.